
*Є.О.Буцикіна,
аспірантка кафедри етики, естетики
та культурології філософського факультету
КНУ імені Тараса Шевченка*

ЕСТЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ІДЕЙ Ж.БАТАЯ В МЕЖАХ КОНЦЕПЦІЇ ТРАНСГРЕСИВНОГО ДОСВІДУ

Сьогодні естетична теорія розвивається під безпосереднім впливом філософського дискурсу ХХ століття, який формувався на ґрунті літературної критики. Яскравими представниками поєднання даних сфер інтелектуальної діяльності є такі видатні мислителі, як Р.Барт, Ж.Дерріда, Ю.Крістева, Ж.-П.Сартр, М.Фуко та ін. Літературна критика, поряд із філософськими концепціями, психоаналізом та, зокрема, марксизмом, постала в ролі методологічної основи розгортання нових теоретичних концептів.

Піонерами такого методу теоретичної діяльності, які поєднували в собі іпостасі літературного критика та філософа, були відомі французькі мислителі Жорж Батай та Моріс Бланшо. У цій статті ми звертаємо увагу здебільшого на ідеї Жоржа Батая. Творчим результатом поєднання ним теоретичної та літературно-критичної діяльності стало формування концепції трансгресивного досвіду. На наш погляд, трансгресивність притаманна європейському філософському дискурсу ХХ та ХХІ століть, адже він вибудовується на межі поєднання різних сфер діяльності. Саме тому ідеї французького мислителя викликають зацікавленість у сучасних дослідників. Зокрема, філософсько-теоретичні та літературно-критичні ідеї Ж.Батая вивчали такі вчені, як Дж.Де Боєр, К.Дженкс, К.Гамано, Дж.Ірвін, Ж.-Ф.Луєтт, Ж.П'ель, М.Расселл, І.Тевеньо, Дж.Фечтер, П.Ффренч, Є.Гальцова, М.Євстропов, С.Зенкін, О.Тімофєєва та ін. Проте слід відзначити недостатню кількість досліджень у сфері естетичної теорії, присвячених доробку французьких філософів першої половини ХХ століття, зокрема Жоржа Батая як впливової постаті в межах філософського дискурсу подальших років.

Тож нашою метою є узагальнення та естетичний аналіз основних ідей літературно-критичної спадщини Ж.Батая щодо особли-

востей мистецького простору XIX–XX століть в межах концепції трансгресивного досвіду мислителя.

Зазначимо, що літературна критика початку XX ст. набула свого розвитку, ґрунтуючись на основних ідеях західноєвропейської традиції літературознавства, яка, своєю чергою, була побудована на основі класичної нормативної поетики Арістотеля. Жорж Батай (1897–1962) та його колеги в межах своєї літературно-критичної діяльності виходили з основних постулатів літературознавства як методу осмислення твору. Про це пише дослідник історії літературознавства Г.Косиков: «...літературознавство не є телеологічним, не є нормативним та прагматичним: воно не прагне навчити письменників складанню «правильних» п'єс, романів або віршів ... воно не встановлює правила, але пізнає закони і тому виступає стосовно літератури не як посібник-настанова, а як метамова опису. ...літературознавство рішуче відмовляється від прагматичної функції та зазвичай прагне описати ті глибинні рівні літератури, які частіше за все не усвідомлюються авторами та реалізуються в їхніх творах незалежно від їх суб'єктивних намірів» [5, 10–11].

Так, антинормативність в аналізі літературного твору є притаманною для літературно-критичного стилю Жоржа Батая. Французький мислитель виступав в межах своєї діяльності як автор, критик та дослідник, а це мало безпосередній вплив на результат його діяльності та дістало своє вираження в літературних творах Батая, його критичній роботі «Література і зло», а також у його ролі засновника та редактора журналу «Критика» (який і сьогодні є одним із найбільш авторитетних літературно-критичних видань Франції). Переплетення наведених іпостасей надало Ж.Батаю особливого статусу в межах французької гуманітаристики початку та середини XX століття. Зокрема, російський дослідник С.Зенкін оцінює діяльність Батая-редактора як визначальну в межах загальної творчості письменника: «Ще в 1942 році Батай звільнився за станом здоров'я (все той самий туберкульоз) зі служби в Національній бібліотеці і через рік потому переїхав до крихітного середньовічного містечка Везеле, загубленого в глибині Бургундії; саме звідти, не маючи в своєму розпорядженні навіть домашнього телефону, він за допомогою самого лише інтенсивного листування видавав, ставив на ноги складний журнал, де власне літературна критика поєднувалася з дуже кваліфікованим обговоренням новітніх

проблем суспільних і навіть фізичних наук» [4].

Важливо зазначити, що Жорж Батай мав підтримку серед своїх сучасників, деякі з яких стали не лише колегами, але й близькими його друзями. Серед них важливе місце посідає Моріс Бланшо (1907–2003), сфера досліджень якого багато в чому збіглася з Батаєвою. Літературний та філософський вплив Батая на його послідовників важко розглядати, не враховуючи доробок Бланшо: мислителі вживали схожі поняття та методи. Саме тому вважаємо за потрібне спинитися на основних ідеях останнього.

Думка М.Бланшо, як і в Жоржа Батая, працювала на перетині філософії та літератури. Для нас це – важливий момент, адже такий підхід до дослідження мав великий вплив на подальший розвиток французької філософської думки. Крім того, доробок Бланшо та Батая можна розглядати як важливий місток між модерністю та пост-модерністю. Адже список модерних франкомовних авторів, до творчості яких він звертається, вражає уяву, захоплюючи широкий діапазон – від П.Маларме, М.Пруста й Г.Рембо до Ф.Гельдерліна, Ф.Кафки та Р.М.Рільке.

Літературну критику Бланшо можна визначити як гранично філософічну, це певна філософія літератури, сам феномен письма в якій осмислюється на «фундаментально-онтологічному рівні». «Письмо» як граничний досвід ставиться Бланшо на один рівень із досвідом вмирання і повідомлення. Бланшо-критик постійно зайнятий новими, все більш вишукуваними формами вираження цього «досвіду-межі». Так, у своїй праці «Простір літератури» він зазначає: «Твір мистецтва пов'язаний із ризиком, він є ствердженням межового досвіду» [1, 240]. Цей пошук М.Бланшо та Ж.Батая відкриває дорогу новій французькій повоєнній критиці Ролана Барта, Жіля Дельоза, Жака Дерріда, Філіпа Соллерса, Мішеля Фуко, які читали його статті і часто на них посилалися. Сама концепція «письма» у Р.Барта і Ж.Дерріда склалася під безпосереднім впливом ідей Батая та Бланшо. Не випадково в одному з оповідань Бланшо – «Смертний вирок» – Батай убачав втілення «межі» літератури.

Моріс Бланшо відомий своїми ідеями у сфері естетики. На його думку, образ сам по собі (поза, до і окрім світу), вже не є міметичним – в тому сенсі, що він вже ні до чого не спрямовує. Як зазначає дослідник М.Євстропов, образ «парадоксальним чином є «презентативним», а не «репрезентативним». Він являє собою «онтологічну

подію», сам «факт буття». Такий образ можна назвати «естетичним». Проте він не зовсім збігається з так званим «художнім образом». Швидше, він є своєрідною межею, до якої спрямований твір, створений митцем. Бланшо називає цю межу «творінням», а досвід, наближення до цієї межі, естезисом – «зачарованістю» [3, 23].

Отже, М.Бланшо, разом із Ж.Батаєм, намагався у межах своєї літературно-критичної діяльності розширити дослідження художніх засобів вираження трансгресивного досвіду (на прикладі аналізу певного літературного твору та творчого життя його автора). Така діяльність постає практичним розширенням естетичної концепції мислителів.

Сам Жорж Батай розглядає свої літературно-критичні дослідження як результат його намагань «визначити сенс літератури ... Література – основа буття або основа ніщо» [7, 171]. Для нього література, як і мистецтво в цілому, має трансгресивний ґрунт, є надлишковою діяльністю. І таку характеристику він надає не лише своїм власним творам, але й чужим. Батай заглиблюється в сутність літературного твору, яка корелюється з трансгресивним досвідом автора цього твору.

Як було зазначено, основним літературно-критичним твором Жоржа Батая є праця «Література і зло» (1957), в якій дослідник звертається до творчості таких видатних літераторів ХІХ та ХХ століть, як Вільям Блейк, Шарль Бодлер, Емілі Бронте, Жан Жене, Франц Кафка, Жюль Мішле, Марсель Пруст, Д.А.Ф. де Сад. В межах їхніх досліджень Батай віднаходить нове вираження власної концепції через звернення до таких понять, як «трансгресивність», «безформність», «жорстокість»,

Так, з'ясовуючи вираження трансгресивного в літературі крізь призму мотивів фатальних учинків персонажів «Буремного перевалу», Батай вважає за обов'язкове проаналізувати хід думки авторки цього твору: «В уявленні Емілі любов була пов'язана не тільки з ясністю, але й з жорстокістю і смертю, оскільки, напевно, в смерті – істина любові. Так само, як у любові – істина смерті» [7, 174].

Висвітлюючи спосіб мислення й життя іншого письменника, Батай зіставляє їх із власними, пропускаючи чужий досвід через свій. Так, жахлива смерть Кетрін у романі Бронте розглядається Батаєм як центральний трансгресивний момент: цей момент є «проклятою часткою» в творі, найвищим ступенем людяності в її

еротичності. Позиція, найближча до не-буття, до ніщо, є кульмінацією можливості людського як такого: в цьому постає квінтесенція літератури. Це є найпрекраснішим для Батая.

Проблему співвідношення особистості автора і розгортання подій та емоцій Ж.Батай аналізує також на матеріалі творчості Марселя Пруста. «Література (вигадані сцени романів) була для нього невичерпним джерелом, але навіть вона не могла його задовольнити, бо йому не вистачало вищої насолоди від почуття моралі, від того злочинного смаку, властивого провинам, без якого вони здаються природними, без якого вони є природними. Пруст є вправнішим за Сада, він жадає насолоди і розмальовує порок у ненависний колір, таврує його чеснотою» [7, 268]. Дослідника цікавлять суб'єктивні мотиви автора «В пошуках утраченого часу», які згодом розгорнулися в складні перипетії життя героїв серії романів. Більшість цих героїв мали своїх прототипів в оточенні М.Пруста. Внутрішня суперечливість, страждання та практика самообмеження – складний коловорот почуттів автора – постають об'єктом аналізу, здійсненого Жоржем Батаєм.

Письменники, творчість яких обрана Батаєм для дослідження, відзначалися наявністю трансгресивного досвіду як у своєму житті, так і в історіях своїх літературних героїв. Цей, часто прихований, досвід виявляється в художніх прийомах, застосовуваних митцями на сторінках їхніх творів. Сам образ перевалу, який так приваблює героїв, є метафоричним, адже пов'язаний з особистими стражданнями жінки-автора. В даному контексті напрочуд цікавим є термін «надмораль», який Ж.Батай вживає в межах свого літературно-критичного аналізу. На перший погляд, поняття з суто етичним смисловим наповненням відсилає до естетичного: «надмораль» виноситься за межі Добра і Зла. «Надмораль» є етичним релятивізмом, в якому панує прагнення до межі, виражене в естетичних образах.

Виходячи з цього, можна вважати, що найбільш вдалим естетичний образ стає за умов свого трансгресивного наповнення. І яскравим прикладом такого образу є жорстока людина: «Саме садизм і є злом; вбивство заради матеріальної вигоди – ще не справжнє і чисте Зло, чистим воно буде, коли вбивця, крім вигоди, на яку він розраховує, отримує насолоду від скоєного» [7, 176]. Так, у своєму літературно-критичному доробку Батай звертається до поняття жорстокості: герої творів, описаних в «Літературі і злі», проявляють

свою жорстокість не вимушено, а внаслідок свідомого вибору, як це робить Гіткліфф: «Сюжет книжки – бунт знедоленого, вигнаного волею долі зі свого ж царства і сповненого непоборним бажанням повернути собі втрачене» [7, 177].

Якщо в творі Е.Бронте Ж.Батай убаचाє «надмораль», то в поетичній збірці «Квіти зла» Ш.Бодлера він акцентує увагу на свідомому виборі оспівування різних проявів Зла. У підсумку критик характеризує творчість французького поета як «негативну поезію», антипоетичну за своєю сутністю: «Подолана сама поезія Бодлера: суперечність між відмовою від Добра (від цінності, продиктованої піклуванням про тривалість) і створенням тривалого твору спрямовує поезію на шлях стрімкого розкладання, де вона осягає себе, все більш і більш негативно, наче якоесь досконале мовчання волі» [7, 208–209]. Ж.Батай робить такі висновки, спираючись також і на біографічні дані про досліджуваного митця: експериментування з наркотичними засобами, хвороби та інші суперечливі факти з життя поета привертають до себе увагу та натякають на трансгресивну основу творчості. Врешті-решт страждання Бодлера трансформуються в появу такого концепту в межах його творчості, як «безум». Естетизація божевілля є художнім прийомом, що викликає зацікавленість Ж.Батая: «Принаймні, звернувшись до подібного задуму, Бодлер пішов так далеко, як міг, – від «Квітів Зла» до безуму: він мріяв не про неможливе статуї, а про статую неможливого» [7, 202].

Вільям Блейк, автор як літературних, так і живописних робіт, бачив постійні відіння містичного та релігійного характеру. Проте Батай трактує його трансгресивний досвід через поняття «безформного». Специфічний естетичний досвід спровокований нерозумінням з боку Іншого, яке митець намагається подолати, але не може цього зробити. У підсумку це спричинює нечіткість форми художнього твору. Безформність є проявом трансгресивного досвіду в мистецтві: «У його творах (віршах, картинах), – пише Батай, – є невірніваженість. Вони вражають байдужістю до звичайних правил. Щось, що виходить за встановлені межі, лишається глухим до несхвальних зауважень зі сторони, підносить на вищий щабель ці вірші і зображення, виконані в насиченій кольоровій гамі» [7, 222].

У межах трансгресивного досвіду Блейка Ж.Батай констатує примат естетичного: поезія замінює митцю релігію, ототожнюється з нею. Для тогочасного суспільства це – безперечний прояв Зла

в мистецтві. Проте, коли йдеться про мистецтво, що народжується внаслідок досвіду трансгресії його автора, Зло перестає бути вибором, а є способом мислення й буття: «...Вільям Блейк ототожнив одну мить життя зі споконвічною дією: так, істина Зла, яка по суті є відмовою від рабських відносин, є його істиною» [7, 237]. В.Блейк черпає натхнення зі своїх сюрреалістичних видінь, створюючи картини та вірші, в яких зображує чудові та неймовірні створіння. Це – вираження його внутрішньої безформності, як моральної, так і естетичної. Тож перехід на бік Зла не є особистою провинною митця, але є свідченням досвіду трансгресії.

Окремий розділ праці «Література і зло» відповідає зверненню Жоржа Батая до творчості Д.А.Ф. де Сада, чий твори та життєві факти постали для французького філософа прикладом вираження трансгресивного потенціалу. За Батаєм, твори Сада завдають страждань читачеві, вони не є розважальними, хоча являють собою певну гру: «У Сада, що поставив себе поза людством, протягом всього його довгого життя, було тільки одне заняття, яке його поглинало, – до повної знемоги перелічувати всі способи руйнування людей, руйнувати їх і насолоджуватися, думаючи про їх смерть і страждання» [7, 250]. Як читач, Батай усвідомлює, що жорстокість виходить за межі еротичних фантазій Сада, описаних у його творах. Така ігрова жорстокість начебто «виринає» з тексту в напрямі до реципієнта, естетичний досвід якого втрачає класичну форму, проте विकарбовується в новому – безформному – стані. Акцент на естетичних ознаках ціною моральних властивостей – це магістральна лінія трансгресії початку ХХ століття, яку могли сприйняти та зрозуміти далеко не всі. Жорж Батай виступив апологетом такої тенденції.

Ж.Батай робить важливий висновок щодо місця і ролі літератури за концепцією трансгресивного досвіду: «Літературна творчість – тією мірою, якою вона співпричетна до поезії, є самовладним процесом, що зберігає спілкування у вигляді зупиненої миті або ланцюжка таких миттевостей і що відокремлює спілкування в даному випадку від твору, але водночас і від читача» [7, 300–301]. У літературному творі напрочуд яскраво відображується трансгресивна сутність особистості (письменника – читача – людини): «Для того, щоб пояснити сенс досвіду, набутого не лише письменником, а й людиною, яка порушила всі закони суспільства і всі заборони, на яких воно ґрунтується, я повинен буду виходити з сучасного людського

аспекту самовладного спілкування. Людина, на відміну від тварини, здійснилася через дотримання заборон...» [7, 313].

На початку твору «Література і зло» Ж.Батай стверджує одну з найбільш важливих ідей не лише літературно-критичного доробку, але й усієї філософської концепції. Ця ідея виступає основою даної літературознавчої праці. Як пише Н.Бунтман, «письменник знає, що він винен. Він міг би зізнатися в своїх провинах. Він може претендувати на радість лихоманки – знак обраності. Гріх, засудження стоять нагорі. У долях восьми письменників, що вивчаються в цій книжці, ми передчуваємо небезпечно, але по-людськи важливе устремління до злочинної волі» [2, 12]. Отже, Жорж Батай розгортає трансгресивну проблематику, в якій суб'єктом трансгресивного досвіду постає автор літературного твору як суб'єкт перетинання межі. Важливим є також те, що в межах трансгресивної проблематики Жоржа Батая найбільш яскраво виявляються взаємопроникнення та взаємозумовлення етичної та естетичної засад творчості.

Літературна критика Батая є переважно своєрідною відповіддю на літературознавчий маніфест Ж.-П.Сартра «Що таке література?». У ньому стверджувалося: художня критика має право на існування, якщо в ній чітко визначено політичну позицію автора [6]. Батай був звинувачений Сартром у «ненависті до мови», в презирстві до читача і в недбалому ставленні до філософських термінів. «Література і Зло», зокрема глави, присвячені Бодлеру і Жене, – не лише відповідь на подібні звинувачення, а й викладення власної думки про зв'язок істинної літератури з іншими сферами життя. Цей перехід засвідчує діаметральну протилежність точки зору екзистенціаліста. В межах полеміки з Сартром Батай вибудовує літературну критику, що відображає трансгресивність літератури як такої: письменник має звертатися до меж існуючої системи, як художньої, так і політичної. Трансгресивність позиції автора також розгортається стосовно читача в межах написаного твору: авторське «повідомлення» виступає як містичний зв'язок з читачем.

Порівнюючи літературу та зло, в межах своєї літературної критики Жорж Батай здійснює трансгресивний акт особистого досвіду естетизації етичного. Літературна та критична творчість постає для нього, з одного боку, формою трансгресивного досвіду самого автора, а з іншого – не є лише втіленням, але й «перевіркою» основних постулатів його концепції. Це, своєю чергою, демонструє багатоша-

ровість та різноманітність проявів постмодерної художньої культури.

Отже, в цій статті розглянуто роль Жоржа Батая як літературного критика та здійснено аналіз основних положень, висловлених ним у власній творчості та віднайдених в творчості інших авторів: про феномен взаємозалежності творця та його твору в межах загального естетичного поля, «тексту», який існує та розвивається вже за своїми власними законами; про демонстрацію дієвості та продуктивності концепції трансгресивного досвіду щодо творчості інших авторів; про аналіз трансгресивності, жорстокості, безуму як ґрунтовних характеристик літературних героїв та їхніх авторів.

Розглянуто також основні напрями зацікавленості соратника та однодумця Ж.Батая – Моріса Бланшо, серед яких: естетизація та антропологізація філософської теорії, творення на межі літератури, філософії та художньої критики, а також дослідження актуальних філософських концептів і випробовування їх дії у власній творчості та творчості видатних митців ХХ століття.

Досліджено безформність як прояв трансгресивного досвіду в мистецтві, який виражається, зокрема, в нечіткості форми твору, а також постає центральним прийомом естетизації етичного в межах літературно-критичної діяльності Жоржа Батая.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бланшо М.* Пространство литературы / Пер. с фр. – М. : Логос, 2002. – 288 с.
2. *Бунтман Н.В.* Нарушение границ: возможное и невозможное // Батай Ж. Литература и Зло / Пер. с фр. и коммент. Н.В.Бунтман и Е.Г.Домогацкой, предисл. Н.В.Бунтман. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 166 с.
3. *Евстропов М.Н.* Опыты приближения к «иному» в философском творчестве Жоржа Батая, Эмануэля Левинаса и Мориса Бланшо: дис. ... канд. филос. наук. Томск, 2008. – 326 с.
4. *Зенкин С.* Батай между возможным и невозможным [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/7/sredi.html>. – Загол. з екрану.
5. *Косиков Г.К.* Зарубежное литературоведение и теоретические проблемы науки о литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – Составление и общая редакция Г.К.Косикова. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – 512 с.
6. *Сартр Ж.-П.* Что такое литература? Слова / Пер. с фр. – Мн. : ООО «По-

ппури», 1999. – 448 с.

7. *Bataille Georges. La littérature et le mal // Oeuvres complètes IX, Editions Gallimard, 2010. – 495 p. – P. 171–316.*

Буцикіна Є.О. Естетичний аналіз літературно-критичних ідей Ж.Батая в межах концепції трансгресивного досвіду.

У статті здійснюється спроба узагальнення та естетичного аналізу основних ідей літературно-критичної спадщини Жоржа Батая (частково і Мориса Бланшо) щодо особливостей мистецького дискурсу XIX–XX століть. Серед здобутків цієї спадщини виокремлено: дослідження феномену взаємозалежності творця та його твору в межах загального естетичного поля; демонстрація дієвості та продуктивності концепції трансгресивного досвіду щодо творчості інших авторів; аналіз понять трансгресивності, жорстокості, безуму та безформності як актуальних філософських концептів та ґрунтовних характеристик досліджуваних літературних героїв та їхніх авторів, а також випробовування їх дії в межах творчості як самого Ж.Батая, так і інших видатних митців XX століття.

Ключові слова: безум, безформність, жорстокість, літературна критика, трансгресивність.

Буцькіна Е.А. Эстетический анализ литературно-критических идей Жоржа Батая в рамках концепции трансгрессивного опыта.

В статье предпринимается попытка обобщения и эстетического анализа основных идей литературно-критического наследия Жоржа Батая (частично – Мориса Бланшо) касаемо особенностей художественного дискурса XIX–XX вв. Среди достижений этого наследия выделены: исследование феномена взаимозависимости создателя и его произведения в пределах общего эстетического поля; демонстрация действенности и производительности концепции трансгрессивного опыта по отношению к творчеству других авторов; анализ понятий трансгрессивности, жестокости, безумия и бесформенности как актуальных философских концептов и глубинных характеристик исследуемых литературных героев и их авторов, а также испытания действия этих концептов в пределах творчества как самого Ж.Батая, так и других выдающихся творцов XX века.

Ключевые слова: безумие, бесформенность, жестокость, литературная критика, трансгрессивность.

Butsykina Y. Aesthetic analysis of Georges Bataille literary-critical ideas within the concept of transgressive experience.

The article attempts to summarize and provide an aesthetic analysis of the main ideas of Georges Bataille and Maurice Blanchot literary-critical legacy

on XIX–XX centuries art space features, including the following: a study of the phenomenon of creator and his work interdependence within the overall aesthetic field, demonstration of the efficiency and productivity concepts transgressive experience in relation to the work of other authors; analysis of the transgression, cruelty, insanity and formlessness as actual philosophical concepts and fundamental characteristics of the novel heroes and their authors, and testing their actions within the work by Georges Bataille and other prominent artists of the XX century.

Key words: madness, formlessness, cruelty, literary criticism, transgressive.